

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967

Eijk, C. dan der; Niemöller, B.

Citation

Eijk, C. dan der, & Niemöller, B. (1983). Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967. *Acta Politica*, 18: 1983(2), 169-182. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452337>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452337>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

duidelijk gebleken dat de electorale veranderingen zich niet uitsluitend of vooral onder jongere kiezers hebben voorgedaan, maar evenzeer onder oudere en bejaarde kiezers. Bovendien is de leeftijdsopbouw van het kiezerskorps door allerlei factoren niet zodanig verstoord dat kleine politieke verschillen tussen oud en jong van doorslaggevend betekenis zijn geweest. Voor de periode van 1967-1982 kan daarom zeker vastgesteld worden dat het belang van jonge kiezers/generaties schromelijk is overschat. Verschuivingen in politieke voorkeur hebben zich in het hele electoraat voltrokken, ongeacht leeftijd of generatie.

Noten

1. Het is overigens onmogelijk om met volstrekte zekerheid vast te stellen dat één van deze drie effecten en niet een combinatie van beide andere effecten aan het werk is. Zie hierover bij voorbeeld Cobben en Hagedaars (1977).
2. Zie voor een uitgebreidere verantwoording van deze cohortanalyse en een toepassing op de periode 1954-1977: Andeweg (1982), pp. 134-159.
3. De cohortindeling is niet tot op de maand en dag hetzelfde in ieder verkiezingsjaar, omdat de verkiezingsdatum verschillend was. Voor de leeftijdsbepaling van de cohorten is het bij voorbeeld beter ervan uit te gaan dat de verkiezingen van november 1972 in 1973 vielen omdat de indeling van de cohorten uitgaat van februari 1967.
4. Ter wille van de vergelijkbaarheid is de aanhang van KVP, ARP en CHU in de verkiezingen vóór 1977 samengevoegd tot CDA.
5. Voor de gebruikte wegingsfactoren bij de Nationale Kiezersonderzoeken 1967, 1971, 1972 en 1977, zie Andeweg (1982), appendix A. De wegingsfactoren voor 1981 en 1982 zijn bij de auteur op te vragen.
6. Er zijn aanwijzingen dat jongeren wel sterker reageren. Zie Andeweg (1982), pp. 149-154 voor mogelijke verklaringen.
7. De leeftijdsindeling in het Kiezersonderzoek van 1967 maakt het niet mogelijk kiezers onder 23 jaar uit te sluiten. Als surrogaat hebben wij kiezers onder 25 jaar uitgesloten.

Stemmen op godsdienstige partijen sinds 1967

C. van der Eijk
B. Niemöller

Van de veranderingen die zich sinds 1946 in uitslagen van Tweede-Kamer-verkiezingen hebben voorgedaan, is een van de meest in het oog springende de sinds 1967 zeer sterke, en nog steeds voortdurende achteruitgang in het aandeel van de stemmen dat godsdienstige partijen op zich hebben weten te verenigen. In dit artikel zullen wij ons bezighouden met een beschrijving van deze achteruitgang, en met een verklaring in termen van afnemende kerkelijkheid enerzijds, en afnemende electorale relevantie van kerkelijkheid anderzijds.¹ Wij zullen aangeven dat beide processen een zeer belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de electorale neergang van godsdienstige partijen. De resultaten die wij hier presenteren hebben betrekking op alle godsdienstige partijen gezamenlijk, zonder nadere detaillering naar de godsdienstige groeperingen die zij vertegenwoordigen. Daarmee wordt niet bedoeld te ontkennen dat de processen die beschreven worden zich voor de diverse partijen en godsdiensten op verschillende tijdstippen hebben ingezet en in ongelijke omvang hebben gespeeld. Een detaillering naar afzonderlijke partijen en godsdiensten is in sommige opzichten ook zeker gewenst, maar kan in de beperkte omvang van dit artikel geen plaats vinden. Voor een dergelijke uitsplitsing voor de periode tot 1977 verwijzen wij de lezer naar Andeweg (1982).

Verkiezingsresultaten voor de godsdienstige partijen

Onder godsdienstige partijen verstaan wij in dit artikel die politieke partijen die zich, voor wat betreft hun grondslag en programma op vrij duidelijke wijze op een geloof baseren. De godsdienstige partijen die ooit in de Tweede Kamer een zetel hebben bezet baseren zich alle op een christelijke godsdienst. De betreffende partijen zijn voor de gehele na-oorlogse periode:

- de Katholieke Volkspartij (KVP)

- de Anti-Revolutionaire partij (ARP)
- de Christelijke Historische Unie (CHU)
- de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)
- het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)
- de Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN)
- de Reformatorisch Politieke Federatie (RPF)
- de Evangelische VolksPartij (EVP)
- het Christen Democratisch Appel (CDA)
- de Katholiek Nationale Partij (KNP)

Uit bovenstaande opsomming blijkt dat wij de Politieke Partij Radikalen (PPR) niet als een godsdienstige partij aanmerken. Hoewel de PPR is ontstaan als een afsplitsing van de linkervleugel van de KVP, en hoewel zij een aanzienlijke aantrekkingskracht uitoefent op links georiënteerde gelovigen, beroept deze partij zich noch in programma, noch in grondslag, noch in naamgeving op een binding met een of meerdere christelijke geloofsovertuigingen. Dit in tegenstelling tot een andere linkse afsplitsing van de christendemocratische partijen, de EVP. Het CDA beschouwen wij als een godsdienstige partij omdat zij als directe opvolger beschouwd kan worden van KVP, ARP en CHU, omdat zij zich in haar naam als christelijk afficheert, en omdat (hoewel over de explicietheid daarvan verschillende interpretaties mogelijk zijn) zij in grondslag en programma zich op christelijke overtuiging en inspiratie beroept. In dit artikel zullen wij de godsdienstige partijen af en toe ook aanduiden als christelijke partijen, of als confessionele partijen (waar bij deze laatste term bedacht moet worden dat het CDA eigenlijk een inter-confessionele partij is, omdat zij zich niet exclusief tot de leden van slechts één kerkgenootschap richt).

Tot 1963 behalen de confessionele partijen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer steeds meer dan de helft van de uitgebrachte stemmen, met als absoluut hoogtepunt de verkiezing van 1948 waar meer dan 57% wordt verkregen. Na dat jaar loopt het aandeel van de confessionele partijen echter gestaag terug tot, uiteindelijk, in 1982 nog slechts 34% van de kiezers voor een christelijke partij opteert. Deze teruggang zet vooral duidelijk in bij de provinciale verkiezingen van 1966 en voor wat de verkiezingen voor het parlement betreft in 1967. Dit verlies wordt met name veroorzaakt door het teruglopend stemmental voor de christelijk-democratische partijen KVP, ARP en CHU (vanaf 1977 opgaand in het CDA). De meer orthodoxe partijen (SGP, GPV, RKPN, RPF) dragen daar niet toe bij: hun aandeel blijft lang op zo'n 3%, terwijl in de 70-er jaren zelfs nog enige groei optreedt.

De teruggang in het stemmen op een confessionele partij wordt veelal gezien als uiting van algemenere processen. Sommigen denken daarbij aan een voortschrijdend proces van 'ontzuiling', terwijl anderen meer in de richting van een toenemende 'ontkerkelijking' denken. Alhoewel beide tot verminderd confessioneel stemmen kunnen leiden gaat het daarbij om wezenlijk andere processen. Wij zullen daarom eerst aandacht schenken aan de begrippen ontzuiling en ontkerkelijking.

Tabel 1: Percentage van de geldige stemmen sinds 1946 voor godsdienstige en niet-godsdienstige partijen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer*

	Christen- democratische partijen	Orthodox partijen	Totaal godsdienstige partijen	Totaal niet- godsdienstige partijen
1946	51.6	2.1	53.7	45.3
1948	54.7	2.4	57.1	41.3
1952	51.6	2.4	54.0	44.0
1956	50.0	2.3	52.3	46.3
1959	49.1	2.2	51.3	46.7
1963	49.2	3.1	52.3	46.2
1967	44.5	2.9	47.4	49.9
1971	36.8	3.9	40.7	56.9
1972	31.3	4.9	36.2	62.7
1977	31.9	3.1	35.0	63.1
1981	30.8	4.0	34.8	62.9
1982	30.0	4.2	34.2	64.3

* De percentages tellen per verkiezing niet geheel tot 100 op. Het verschil wordt gevormd door de stemmen die zijn uitgebracht op partijen die geen zetels behaalden.

Ontzuiling heeft betrekking op het vervagen van subculturele scheidslijnen in een maatschappij. Een proces van ontzuiling impliceert daarmee een breuk met de situatie zoals die in Nederland vóór het midden van de zestiger jaren bestond. In die tijd werd de samenleving gekenmerkt door een aantal gescheiden subculturen, zuilen genoemd. Vooral scheidslijnen op basis van (verschillend) geloof waren duidelijk aanwezig: er was sprake van een katholieke en van een protestantse zuil. Kenmerkend is daarbij dat voor de mensen die er deel van uitmaken, de wereld voor een belangrijk deel binnen de relevante subcultuur besloten ligt: vakbonden, scholen, kranten, omroeporganisaties, woningbouwverenigingen, sport- en ontspanningsverenigingen, enz. De samenleving is echter nimmer een com-

pleet verzuilde geweest, waarbij alle aspecten van het leven binnen de subcultuur plaatsvonden. Met name in het economisch leven en de woonomgeving kwamen mensen uit verschillende subculturen elkaar tegen. In een verzuilde samenleving stemt men dan ook vrijwel 'automatisch' op een partij die als zodanig deel uitmaakt van de eigen subcultuur. Het afbrokkelen van deze subculturen maakt een dergelijk automatisme minder vanzelfsprekend en kan er toe leiden dat de betrokken partijen, in casu de godsdienstige partijen, met stemmenverlies worden geconfronteerd.

Ontkerkelijkheid heeft betrekking op het proces waarin steeds meer mensen in meerdere of mindere mate hun geloof laten varen, of daar zelfs compleet van afvallen. Aldus omschreven bestaat er een duidelijk theoretisch verschil tussen beide processen. Praktisch gesproken zijn ze echter niet altijd duidelijk te onderscheiden omdat ontkerkelijkheid voorbij een zeker punt tot een dermate verzwakking van een zuil kan leiden, dat een proces van ontzuiling in gang wordt gezet dan wel versterkt wordt.

De effecten van ontkerkelijkheid en ontzuiling worden in verkiezingsstudies regelmatig genoemd, zij het dat niet altijd eenzelfde benaming wordt gebruikt. Wij zien er hier vanaf de bestaande terminologische verwarring in kaart te brengen en verwijzen naar een tweetal belangwekkende studies op dit terrein: het artikel van Miller en Stouthard (1975) en de dissertatie van Andeweg (1982). Wij zullen ons hierna allereerst bezighouden met de vraag in hoeverre er in Nederland in de laatste decade sprake is geweest van ontkerkelijkheid en welke rol dat heeft gespeeld bij de teruggang van de christelijke partijen.

Ontkerkelijkheid

Zoals altijd bij de bestudering van een proces hebben wij voor een adequate analyse data nodig die over een reeks van jaren met elkaar vergelijkbaar zijn. Om de mate van ontkerkelijkheid te kunnen vaststellen zijn wij vrijwel uitsluitend aangewezen op enquête-gegevens. Omdat wij ons richten op analyse van stemgedrag zullen wij daarom gebruik maken van de gegevens van de Nationale Kiezeronderzoeken die sinds 1967 hebben plaatsgevonden. Wij zullen ons onderzoek baseren op eigen analyses van deze dataverzamelingen, al moet daarbij worden aangetekend dat we voor het jaar 1967 terug moeten vallen op elders gepubliceerde resultaten. Waar mogelijk zullen wij onze gegevens met behulp van bestaande literatuur voor de vijftiger en zestiger jaren aanvullen.

Als we willen nagaan in welke mate de achteruitgang van de christelijke partijen door ontkerkelijkheid kan zijn veroorzaakt is allereerst een be-

Tabel 2: Percentage godsdienstigen in het electoraat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer sinds 1967

	Godsdienstig	Niet-godsdienstig	Totaal	(n)
1967	80%	20%	100%	(4292)
1971	70%	30%	100%	(2495)
1972	69%	31%	100%	(1526)
1977	66%	34%	100%	(1856)
1981	66%	34%	100%	(2305)
1982	63%	37%	100%	(1541)

schrijving van de omvang van het proces van ontkerkelijkheid zelf nodig. Zoals tabel 2 illustreert, is de omvang van het godsdienstige deel van het electoraat in de loop der jaren aanzienlijk teruggelopen: tussen 1967 en 1982 bedraagt die teruggang zo'n 17%. De voor 1967 vermelde 80 procent ligt dicht bij de 81.6% waartoe de volkstelling van 1960 komt. Gegevens ontleend aan een volkstelling, waarin de gehele bevolking en niet slechts de kiesgerechtigden worden ondervraagd, vallen met betrekking tot het percentage kerkelijken altijd iets hoger uit dan enquête-gegevens. Op grond hiervan, en van de percentages in tabel 2 lijkt het aannemelijk dat het percentage godsdienstigen in 1963 niet noemenswaard afwijkt van dat in 1967. Tussen 1963 (vóór de grote teruggang van de godsdienstige partijen) en 1982 is het aandeel van de onkerkelijken met zo'n 17% toegenomen. Tegelijkertijd kan uit tabel 1 worden afgeleid dat in deze periode de achteruitgang van de godsdienstige partijen ongeveer even groot is: van 52.3% in 1963 tot 34.2% in 1982, een verschil van 18.1%. Een dergelijke eenvoudige vergelijking is echter onvoldoende om de achteruitgang van de christelijke partijen zonder meer aan ontkerkelijkheid toe te schrijven.

Wij zullen ons daarom wat nauwkeuriger met het ontkerkelijkheidsproces bezig gaan houden. Om te beginnen constateren we dat tabel 2 op een nogal grove tweedeling berust: men rekent zich tot een godsdienst, of men doet dat niet. Het ligt echter voor de hand dat de groep die zich tot een religie rekent niet erg homogeen zal zijn met betrekking tot het belang dat men aan zijn/haar godsdienst hecht. Teneinde tot een meer verfijnde indeling te komen, kunnen wij al diegenen die zich tot een of ander geloof rekenen, uitsplitsen naar de frequentie van het kerkbezoek.² Tabel 3 geeft nu voor elk van de onderzochte jaren steeds aan hoeveel procent van de 'godsdienstigen' iedere week, soms of nooit naar de kerk gaat. Het gaat daarbij niet zozeer om de verschillen tussen de 3 niveaus in een of ander jaar. Belangrijk zijn de veranderingen over de jaren binnen elk van de 3 niveaus.

Tabel 3: Frequentie van kerkbezoek van het electoraat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer sinds 1967

	Godsdienstige kiezers			Niet-godsdienstigen	Totaal
	Kerkbezoek				
	minstens elke week	soms	(vrijwel) nooit		
1967	44%	22%	14%	20%	100%
1971	40%	19%	12%	30%	100%
1972	32%	24%	14%	31%	100%
1977	26%	27%	12%	34%	100%
1981	24%	25%	16%	34%	100%
1982	20%	27%	16%	37%	100%

We kunnen in tabel 3 constateren dat vooral het percentage trouwe kerkgangers fors is teruggelopen in de loop der jaren. Dat betekent dat er niet alleen steeds minder mensen zijn die zich tot een of andere godsdienst rekenen, maar dat de intensiteit van de geloofsbeleving ook steeds afneemt. Men kan zich nu afvragen in welke mate dit proces veroorzaakt is doordat individuen in de loop van de tijd op een minder intensieve manier hun geloof beleven of door de veranderde samenstelling van het electoraat waarbij met name moet worden gedacht aan lagere niveaus van godsdienstigheid bij degenen die sinds 1963 tot het electoraat zijn toegetreten. Om dat na te gaan hebben wij in tabel 4 de data uit tabel 3 weer verder onderverdeeld naar cohorten (zie voor het begrip cohort de bijdrage van Andeweg in dit boek). We hebben ons daarbij beperkt tot de twee extremen qua godsdienstigheid: zij die zich tot een geloof rekenen en tenminste éénmaal in de week naar de kerk gaan en zij die zich niet tot een geloof rekenen. Een aantal punten valt daarbij op.

Voor alle jaren is er een duidelijke maar verre van volmaakte samenhang tussen leeftijd en verbondenheid met een godsdienst: jongere cohorten zijn globaal genomen minder religieus. Dit verband valt eenvoudig te zien door voor elk verkiezingsjaar de betreffende kolommen van tabel 4 te bezien: in de kolom 'elke week' nemen de percentages grofweg af als men jongere met oudere cohorten vergelijkt, terwijl in de kolom 'niet godsdienstig' de percentages globaal oplopen. Een belangrijke tweede gevolgtrekking die uit tabel 4 kan worden getrokken is, dat voor alle generaties sinds 1971 een substantiële vermindering in godsdienstigheid optreedt. Deze afname vertoont echter niet voor alle cohorten hetzelfde patroon.

Tabel 4: Kerkbezoek (minstens elke week) en niet godsdienstigheid in het electoraat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer sinds 1967; uitgesplitst naar cohorten

Leeftijd	Cohort ¹	Geboorteperiode cohort						Percentage van cohort dat minstens elke week naar de kerk gaat in:						Percentage van cohort dat niet-godsdienstig is in:					
		1971	1972	1977	1981	1982	1971	1972	1977	1981	1982	1971	1972	1977	1981	1982			
Oud	Voor-oorlogse kiezers	46	41	37	32	37	26	24	28	24	24	24	24	24	24	24			
	Nieuwe kiezers van 1946	43	35	28	39	31	27	30	33	29	24	24	24	24	24	24			
	Nieuwe kiezers van 1948, 1952, 1956	39	42	33	26	25	33	26	28	30	31	31	31	31	31	31			
	Nieuwe kiezers van 1959 en 1963	40	23	30	31	26	27	32	33	28	31	31	31	31	31	31			
	Nieuwe kiezers van 1967	31	18	20	18	19	36	37	39	35	42	42	42	42	42	42			
	Nieuwe kiezers van 1971	34	24	11	16	12	35	37	42	38	42	42	42	42	42	42			
	Nieuwe kiezers van 1972	*	27	16	15	12	*	37	42	42	38	38	38	38	38	38			
	Nieuwe kiezers van 1977	*	*	21	14	7	*	*	38	46	47	47	47	47	47	47			
Jong	Nieuwe kiezers van 1981	*	*	*	22	9	*	*	*	44	44	44	44	44	44				

¹ In het onderzoek van 1982 waren er te weinig 'nieuwe kiezers van 1982' om in deze tabel op te nemen

* Betreffende cohort maakte nog geen deel uit van electoraat

Voor oudere cohorten zien wij, dat het percentage trouwe kerkgangers tussen 1971 en 1982 afneemt (zie b.v. de eerste rij: van 46% tot 37%). Voor deze cohorten valt geen toename te zien in het percentage 'niet-godsdienstigen' (voor de eerste rij van 26% tot 24%). Kennelijk is er voor deze groepen uitsluitend sprake van een vermindering in intensiteit van geloofsbeleving. Voor jongere cohorten daarentegen kan zowel een vermindering van het aantal trouwe kerkgangers als een toename van het aantal niet-godsdienstigen worden geconstateerd. Overzien wij de analyses tot nu toe dan zijn onze conclusies:

- sinds het begin van de jaren zestig is het percentage godsdienstige kiezers in het electoraat gestaag afgenomen.
- de intensiteit van de geloofsbeleving van godsdienstige kiezers is in die periode eveneens voortdurend afgenomen.
- beide afnames zijn deels het gevolg van een veranderde samenstelling van het electoraat (instroom van nieuwe en het uitsterven van oude cohorten).
- het teruglopen van de intensiteit van de geloofsbeleving vinden wij in alle leeftijdsgroepen terug. Voorzover de godsdienstige partijen hun stemmen uitsluitend verkrijgen van godsdienstige kiezers, geeft de gevonden teruggang van het aantal godsdienstigen een (deel-)verklaring voor hun electorale verliezen. In de volgende paragraaf zullen wij nagaan in hoeverre ontkerkelijking de enige factor is die een rol heeft gespeeld of dat ook ontzuiling daaraan heeft bijgedragen.

Ontzuiling

Zoals we eerder hebben duidelijk gemaakt is de vraag nu of godsdienstige kiezers op religieuze partijen stemmen, en in hoeverre die relatie in de loop der jaren veranderd is. In de 'stabiele' periode (1952-1963) stemde het grootste deel van de godsdienstigen daadwerkelijk op de voor hen in aanmerking komende religieuze partij.³ In 1956, even voor de verkiezingen, gaf meer dan 70% van de kiezers die tot een of ander geloof behoorden, aan ook confessioneel te zullen gaan stemmen.⁴ Vanaf 1967 hebben wij de beschikking over meer en beter vergelijkbare gegevens. Het totaal overzicht in tabel 5 geeft voor alle verkiezingsjaren sinds 1967 het percentage godsdienstige respectievelijk niet-godsdienstige kiezers, dat op een confessionele partij of op een niet-confessionele partij stemt, dan wel niet stemt.

Vergeleken met de situatie in 1956, toen 70% van de godsdienstigen ook confessioneel stemde, is het beeld van tabel 5 er een van sterke ontzuiling. In 1967 is het percentage tot 55% gedaald, terwijl in de eerste helft van de

Tabel 5: Godsdienstigheid en stemgedrag bij verkiezingen voor de Tweede Kamer sinds 1967 (kolompercentages per jaar)

	Godsdienstige kiezers	Niet-godsdienstige kiezers
Stemt confessioneel		
1967	55%	4%
1971	45%	4%
1972	42%	3%
1977	47%	6%
1981	50%	5%
1982	41%	4%
Stemt niet-confessioneel		
1967	38%	88%
1971	37%	74%
1972	47%	84%
1977	43%	80%
1981	44%	87%
1982	48%	85%
Stemt niet		
1967	7%	8%
1971	18%	22%
1972	10%	13%
1977	10%	14%
1981	5%	9%
1982	11%	11%

Leesvoorbeeld: Van de godsdienstige kiezers stemde in 1967 55% op een confessionele partij, 38% op een niet-confessionele, en stemde 7% in het geheel niet

zeventiger jaren een verdere teruggang optreedt. Alhoewel de neergang in het tweede deel der zeventiger jaren in het tegendeel lijkt te verkeren, geeft het percentage voor 1982 (41%) vooralsnog geen aanleiding over blijvend herstel te spreken. Brengen we nu in herinnering dat het percentage kiezers met enige godsdienstige binding op zich in die periode (zie tabel 2) ook daalt, dan is het duidelijk dat de confessionele partijen wel een aanzienlijk deel van hun aanhang moesten verliezen. Uit tabel 5 blijkt tevens dat dit verlies niet wordt goedge maakt door een toenemend percentage niet-godsdienstige kiezers dat wél op een godsdienstige partij stemt. Dit percentage schommelt gedurende de gehele periode rond de 4%. De enige factor die het verlies enigermate kan dempen, is de afschaffing van de opkomstplicht in 1970. Omdat onkerkelijke kiezers iets meer gebruik gingen maken van de mogelijkheid hun stem niet uit te brengen, liep het

aandeel van de confessionele stemmen in het totaal aan geldige stemmen wat minder sterk terug dan tabel 5 mogelijk suggereert.

Het zal weinig verbazing wekken dat het beeld wat ingewikkelder wordt wanneer wij de resultaten uit tabel 5 voor godsdienstigen verder uitsplitsen naar sterkte van religieuze verbondenheid. Evenals in de vorige paragraaf kiezen wij hiervoor weer de frequentie van kerkbezoek. Ter vergelijking van de aldus in tabel 6 vermelde percentages vermelden wij allereerst dat in de periode vóór 1963 zo'n 85 tot 90% van de trouwe kerkgangers (tenminste eenmaal per week naar de kerk) ook confessioneel stemt. Dit percentage is in 1967 gezakt tot 79% en zakt nog verder tot 64% in 1971. Dan treedt echter herstel op zodat vanaf het eind van de 70-er jaren vrijwel het niveau van 1967 wordt bereikt. Met andere woorden, de

Tabel 6: Frequentie van kerkbezoek en stemgedrag bij verkiezingen voor de Tweede Kamer sinds 1967 (kolompercentages per jaar)

	Godsdienstige kiezers		Niet-gods- dienstige kiezers
	Gaat minstens elke week naar de kerk	Gaat minder vaak naar de kerk	
Stemt confessioneel			
1967	79%	26%	4%
1971	64%	19%	4%
1972	69%	19%	3%
1977	77%	28%	6%
1981	80%	33%	5%
1982	75%	25%	4%
Stemt niet-confessioneel			
1967	15%	66%	88%
1971	22%	57%	74%
1972	25%	67%	84%
1977	16%	58%	80%
1981	17%	60%	87%
1982	18%	61%	85%
Stemt niet			
1967	6%	8%	8%
1971	14%	25%	22%
1972	6%	13%	13%
1977	7%	12%	14%
1981	3%	7%	9%
1982	6%	13%	11%

confessionele partijen heroveren hun greep op die groep kiezers die hun religie het meest intens beoefenen.

Voor de groep minder intens godsdienstigen (zie tabel 6, tweede kolom) zien we een vergelijkbaar patroon, zij het dat de percentages aanzienlijk lager liggen. De indeling naar niveaus in geloofsintensiteit is minder verfijnd als die welke in tabel 3 gebruikt is. De in tabel 6 gebruikte categorie 'minder vaak dan elke week' bevat zowel de godsdienstigen die soms naar de kerk gaan als degenen die dit vrijwel nooit doen. Het samennemen van deze twee groepen is gedaan om een vergelijking mogelijk te maken met de jaren vóór 1971. Overigens kan opgemerkt worden dat het patroon voor deze beide groepen apart gelijk is, zij het dat bij afnemen van de frequentie van kerkbezoek het percentage mensen dat confessioneel stemt ook steeds lager wordt. In de periode voor 1963 geldt dat toch een aanzienlijk deel van de minder trouwe kerkgangers op een confessionele partij stemt. Zo wordt voor 1956, door onder andere Lijphart (1974, p. 247), gerapporteerd dat ongeveer 34% van deze groep confessioneel stemt. Uit tabel 6 blijkt nu dat dit percentage steeds verder daalt tot een dieptepunt van 19% in 1971 en 1972. Daarna loopt dat percentage, net als bij de actieve kerkgangers, weer op aan het eind van de jaren zeventig, waarbij in 1981 hetzelfde niveau wordt bereikt als in de vijftiger jaren. Bij de verkiezingen van 1982 lijkt dit herstel slechts van tijdelijke aard te zijn geweest en komt het percentage weer overeen met dat van 1967.

Het deel van de niet-godsdienstige kiezers dat toch een confessionele partij steunt is, zoals eerder al opgemerkt, altijd bijzonder klein geweest zonder noemenswaardige veranderingen over de bestudeerde periode.

Een laatste opmerking met betrekking tot tabel 6 heeft betrekking op de percentages voor de thuisblijvers. Wij vermeldden eerder al dat, over het algemeen, religieuze kiezers in groteren getale opkomen dan de onkerkelijken (zie ook tabel 5). Een nadere beschouwing voor elk van de niveaus in tabel 6 laat zien dat dit vooral geldt voor de trouwe kerkgangers. Door de groep minder trouwe kerkgangers nog verder uit te splitsen (niet in tabel 6 opgenomen) blijkt dat voor kiezers die zich wel tot een godsdienst rekenen maar nooit naar de kerk gaan het percentage niet-stemmers zelfs hoger ligt dan voor de onkerkelijken.

Het in dit artikel gebruikte begrip ontzuiling refereert met name aan de electorale relevantie van godsdienstige affiliaties. Met andere woorden, wordt stemgedrag bepaald (of zelfs gepredestineerd) door godsdienst. In de vijftiger jaren is zulks zeker het geval: actief kerkelijken stemmen massaal op de voor hen in aanmerking komende confessionele partij. Niet actieve godsdienstigen doen dat ook, zij het in beduidend mindere mate. Daarbij komt dat deze groep relatief klein is, want de meeste godsdiensti-

gen zijn in die periode trouwe kerkgangers.

Dit beeld verandert daarna ingrijpend:

- voor alle groepen godsdienstigen loopt het percentage dat op een confessionele partij stemt drastisch terug in vergelijking met de periode vóór 1963
- deze afname in confessioneel stemmen heeft zich tot in het begin van de zeventiger jaren doorgezet. Op alle niveaus van kerkgang treedt daarna een herstel op dat zijn hoogtepunt bereikt in de verkiezingen van 1981. Bij de verkiezingen van 1982 valt echter weer een teruggang te constateren.
- de fluctuaties in aantrekkingskracht van de confessionele partijen vinden alleen plaats onder godsdienstige kiezers en beroeren de groep niet-godsdienstige kiezers niet.

Hoewel er dus zeker sprake is van een bepaalde mate van ontzuiling in de zin van afnemende relevantie van godsdienstige partijen voor godsdienstige kiezers, is dit niet een zich steeds voortzettend proces geweest. Het niveau van electorale loyaliteit van godsdienstigen ten opzichte van confessionele partijen uit de jaren vijftig is echter nimmer meer bereikt.

Ontzuiling en ontkerkelijking: gezamenlijk effect

Het electorale wel en wee van de godsdienstige partijen is sinds het begin van de jaren zestig zowel door ontkerkelijking als door ontzuiling bepaald. Wij zagen hierboven dat de ontkerkelijking een gestaag voortschrijdend proces is, terwijl de electorale relevantie van godsdienst over de hele periode weliswaar minder is geworden maar toch duidelijk fluctuaties vertoont. Daardoor is het gezamenlijk effect van beide processen niet op alle momenten hetzelfde.

Tot 1971 versterken de twee ontwikkelingen elkaar en dragen beide bij aan het zeer sterke zetelverlies van de godsdienstige partijen. Van 1971 tot 1981 werken de twee processen echter tegen elkaar in. Het aantal godsdienstigen blijft afnemen, evenals de intensiteit van hun geloofsbeleving, maar de electorale relevantie van godsdienst neemt weer toe. Van 1971 naar 1972 nog maar in geringe mate, maar daarna sterker tot een hoogtepunt in 1981. De gezamenlijke uitwerking van ontkerkelijking en ontzuiling viel in 1972 nog duidelijk ongunstig uit voor de religieuze partijen: zij boekten een zwaar zetelverlies. Daarna echter is de steeds verdergaande ontkerkelijking gecompenseerd door het toenemend confessioneel stemmen van godsdienstige kiezers. De beide processen houden elkaar ongeveer in evenwicht en er zijn slechts geringe fluctuaties in het verkiezingsresultaat van de confessionele partijen. In 1982 verandert het beeld weer: ontzuiling neemt weer toe terwijl de ontkerkelijking steeds verder gaat. De confesio-

nele partijen leden dan ook weer een (licht) verlies.

Met name de steeds voortdurende ontkerkelijking vormt een ernstige bedreiging voor de confessionele partijen. De ervaring van de jaren zeventig leert dat de aantrekkelijkheid van deze partijen voor godsdienstige kiezers wel duidelijk kan fluctueren, maar de ontkerkelijking vooral nog een onomkeerbaar proces lijkt. Het lot van de confessionele partijen wordt dan ook op langere termijn bepaald door hun aantrekkelijkheid niet alleen voor godsdienstigen, maar vooral ook voor de niet-godsdienstigen.

Afsluitende opmerkingen

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat de processen die als ontkerkelijking en ontzuiling zijn aangeduid een belangrijke rol spelen in het wisselend electoraal succes van de godsdienstige partijen. Buiten beschouwing is echter gebleven door welke factoren deze processen zelf worden bepaald. Met betrekking tot ontkerkelijking is in dit verband met name godsdienst-sociologisch onderzoek onontbeerlijk. Ten aanzien van de electorale relevantie van godsdienst is het echter de vraag of een godsdienst-sociologisch perspectief voldoende is. Immers, over de gehele door ons onderzochte periode zijn de subculturele scheidslijnen tussen wat eens zuilen waren steeds verder vervaagd. Toch zagen wij dat er geen voortzettende 'ontzuiling' in electoraal opzicht is opgetreden: de mate waarin godsdienstige kiezers op confessionele partijen stemmen blijkt niet onbelangrijk te fluctueren. Het wordt dan ook minder voor de hand liggend om, zoals tot het midden van de jaren zeventig gebruikelijk was, het stemmen op godsdienstige partijen louter op te vatten als de electorale uitdrukking van subculturele scheidslijnen, dat wil zeggen, als een maat voor verzuiling. Andere, meer direct politieke factoren zullen in beschouwing genomen moeten worden om te verklaren waarom de aantrekkelijkheid van godsdienstige partijen voor confessionele kiezers zo schommelt als in dit artikel is gebleken. Hierbij valt met name te denken aan veranderingen in ideologische profilering van de partijen zelf, aan politieke strijdpunten en aan het optreden van de politieke elites. De noodzaak om dergelijke factoren in een verklaring voor stemgedrag te betrekken, ook voor confessionele kiezers, geeft aan dat de basis waarop het Nederlandse partijstelsel berust een andere is dan in de vijftiger en begin zestier jaren. Kon toen het partijstelsel in belangrijke mate gezien worden als een afspiegeling van duidelijk onderscheiden subculturen (zie bij voorbeeld Lijphart, 1968), in de tachtiger jaren is zo'n karakterisering niet meer adequaat en ligt, zoals wij elders betoogd hebben, een voornamelijk langs de links-rechts dimensie gestructureerd partijstelsel meer voor de hand.

Noten

1. Deze twee processen zijn sinds het midden van de jaren zestig bij herhaling naar voren gebracht ter verklaring van de achteruitgang van het stemmental van de godsdienstige partijen. In deze context zijn de belangrijkste publikaties die zich op dit onderscheid baseren Miller en Stouthard (1975), Bakvis (1981) en Andeweg (1982).
2. Wij gebruiken frequentie van kerkbezoek als indicator voor de relevantie van godsdienst voor iemands persoonlijk leven. Hoewel dit een zeer gebruikelijke operationalisatie is, is zij zeker niet ideaal. Zo zal de betekenis van kerkbezoek niet voor alle religies precies gelijk zijn, en kunnen allerlei andere factoren er ook toe leiden dat frequentie van kerkbezoek niet één-éénduidig samenhangt met het belang van godsdienst voor een persoon. Ter rechtvaardiging van deze operationalisatie kan worden opgemerkt dat kerkgang in vrijwel alle onderzoeken zeer sterk blijkt te correleren met attitudinale indicatoren voor de betekenis van godsdienst (zie onder andere Andeweg, 1982, hoofdstuk 2).
3. Dat niet alle godsdienstige kiezers op een confessionele partij stemden is niet zo verwonderlijk. Zelfs in het Nederlandse partijstelsel zijn vele (kleinere) godsdienstige gezindten en secten niet door een 'eigen' partij vertegenwoordigd.
4. Dit percentage is berekend op basis van de door Lijphart (1974, p. 247) gerapporteerde onderzoeksresultaten.

De invloed van kandidaten op het stemgedrag

G. A. Irwin

In 1982 heeft Ed Nijpels volgens velen aanzienlijke aantallen nieuwe kiezers voor de VVD aangetrokken. In andere recente verkiezingen is er, ook weer volgens velen, sprake van een 'Jelle-effect', 'Bas-effect' en 'Terlouw-effect' om van de aantrekkingskracht van Den Uyl, Van Agt en Wiegel maar niet te spreken. Zelfs als wij verder terugkijken in de politieke geschiedenis zien wij dat men beweerd heeft de invloed van grote namen als Colijn, Romme en Drees op de verkiezingsuitslagen te kunnen waarmaken.

Het zoeken van verklaringen voor kiesgedrag in termen van invloed van de lijsttrekkers is echter beperkt gebleven tot journalistieke besprekingen van de verkiezingsuitslagen. In tegenstelling tot het buitenland heeft de Nederlandse wetenschap geen aandacht geschonken aan de lijsttrekkers als mogelijke invloed op de stemkeus. De uitvoerige studie van *Politieke Voorkeur* van Bronner en De Hoog (1978) behandelt de rol van de lijsttrekkers niet. Ook in de twee meest recente studies van electorale veranderingen komen de lijsttrekkers nergens aan bod. (Andeweg, 1982; Van der Eijk en Niemöller, 1983). De vraag waarom wetenschappelijke studies zo weinig aandacht besteden aan de rol van de lijsttrekkers bij het bepalen van de stemkeus is moeilijk te beantwoorden. Het is natuurlijk wel zo dat men tijdens de hoogtijperiode van de verzuiling eigenlijk genoeg had aan verklaringen op basis van religie en sociale positie. Deze factoren geven nu geen volledig beeld meer van invloeden op stemkeuze, maar hoewel men wel meer aandacht voor de rol van bij voorbeeld strijdpunten heeft gehad zijn de lijsttrekkers tot nog toe vergeten.

Een potentiële verklaring voor dit gebrek aan wetenschappelijke belangstelling ligt in het Nederlandse politieke ethos. In de tijd van de verzuiling was men gewend om te stemmen voor de partij van de zuil waartoe men behoorde. De doeleinden van de groep stonden primair en